

KISS LAJOS ANDRÁS

DIALÓGUS ÉS ÖKOLÓGIA: OTTO FRIEDRICH BOLLNOW LECKÉJE

Antropocentrizmus versus antropomorfizmus

Abstract: (*Dialogue and Ecology – Otto Friedrich Bollnow's lesson*) The central idea of the essay asks the question whether it is possible to hold a dialogue between man and nature. The author thinks in connection with the point of view of Otto Friedrich Bollnow who was Heidegger disciple that through the rehabilitation of the poetic-metaphorical use of language a kind of quasi-dialogue is possible.

The essay tries to prove by opening the metaphore of the "house" and "green" that such an expression runs with many disadvantages for this formal ecology. At the same time the author points out that this expression is not the same as the negation of the basic values of the European rationalism it does not mean the melting into the irrational eastern mysticism.

„Minden emlékeztet valamire”¹ mondja Spaemann professzor – és igaza van. Ami nem hasonlít semmire az nem is létezik. Legalábbis nem az emberi értelem számára. Nyelvünk és gondolkodásunk eredendően metaforikus, noha – ezt a leckét is jól megtanultuk – az európai tudományosság két és félezer éve mindent megtett (és megtesz) egy deperszonifikált, „ember nélküli” gondolkodás és nyelv létrehozására. A dologban az a legnagyobb paradoxon, hogy éppen ez a konok szcientizmus lett az antropocentrikus létforma elsődleges támasza: a személytelen tudományosságra és a kolosszális teljesítményeire büszke modern ember egyre inkább csak önmagát képes meglátni és ünnepelni az általa megalkotott személytelen instrumentárium tükrében. Heidegger „kiszámító” értelemnek nevezte a mindig funkcionális meg-

¹ Spaemann, Robert: *Ähnlichkeit*, Zeitschrift für Philosophische Forschung, 1996/1-2. 287.

oldásokban gondolkodó, csak a közvetlen technikai kivitelezhetőséget és a gazdasági rentabilitást tekintetbe vevő gondolkodásmódot. Az instrumentális értelem egyszerűsége és gazdaságossága azonban a halál bűzét árasztja magából. „Mivel a lentebb lévőket egyszerűbb megragadni, mint a magasabban állót, az veszi át a helyét. Ez többek között azzal a következménnyel jár, hogy az élet tudománya a halál tudományává válik: A halott a normális, az élet csak a halál egyik változata.”² Csakhogy egy mitológiamentes nyelv létrehozása korántsem annyira sikeres vállalkozás, mint ahogyan azt e teória feltétlen rajongói szeretnék. Az imént idézett Gerhard Faden arra hívja fel a figyelmünket, hogy a természetről szóló beszéd akaratlanul is az analógiahasználatra kényszerül. „Az mondjuk, hogy az állat hall vagy lát, áll vagy megy, és közben ezt egyáltalán nem 'így gondoljuk'. Mivel az állatok teljesen másfajta létezők, mint mi, ezért a hallásuk, a látásuk, az állásuk, a járásuk teljesen más jellegű, mint a miénk. Mi emberek egyszerűen kényszerítve vagyunk arra, hogy mindazt, amivel kapcsolatba kerülünk, mindig a 'valamilyen-lét fényében' szemléljük. A látás nem azonos a recehártyán végbe menő folyamattal, hanem előfeltételezi a megértést.”³ Az állatok ellenben be vannak zárva „dolgok valami-szerű-létébe”. A macska számára voltaképpen nincs is egér, ahogy természetesen „zsákmány” vagy „játékszer” sincs. A nap sem melegíti a követ. Az efféle kijelentések, ha szó szerint vennék őket, akkor valamilyen pánpszichologista felfogást előfeltételeznének. Azonban a nyelvünk – s természetesen a természettudományok nyelve sem kivétel – hiába igyekszik elszántan kiiktatni a nyelv eredendően metaforikus természetét, ez irányú vállalkozása szükségszerűen megfeneklik. Spaemann professzor számomra példászerű egyszerűséggel fogalmazza meg ezt a tényt: „A természettudomány ama tendenciája, hogy a hasonlóságot eliminálja, természetesen nem jelentheti annak az eliminálását, amiből ez a tudomány maga is létrejött. Ameddig a tudomány emberi intézményként létezik, addig a mindennapi nyelvünket nem szüntetheti meg. A helyzet éppen fordítva áll: a tudományos nyelvet a mindennapi nyelv teszi érthetővé, s amíg ez így van, addig részben konstitutív, részben esetleges analógiák médiumában mozgunk. A természetes nyelv a tudományos nyelvvel ellentétben metaforikus. A természetes nyelv nem megszünteti, hanem tágra nyitja a hasonlósági tereket. Ha a mindennapi nyelv a fényről és a látásról beszél, akkor nem 'a tulajdonképpeni' fizikai vagy biológiai jelenségekre gondol, hanem az intellektuális folyamatok területén működő olyan hasonlóságokra, amelyek leginkább vallási jelenségekként érthetők tetten. A nyelv sokkal inkább a 'fényességről', a 'megvilágosodásról', a 'belátásról' szól ... úgy, hogy itt nem

² Faden, Gerhard: *Die Selbsttranszendenz der Natur*, Theologie und Philosophie, 1997/3. 381.

³ Faden: i.m. 382.

egyszerűen csak szófordulatokról van szó.”⁴Az ember tehát a saját természetén keresztül látja a világot. Az embernek pedig az a természete, hogy nincs természete. Pontosabban az emberi természet egy nyitott horizontként jelenik meg, egyfajta lehetőség, amelyet minden korszak, minden nemzedék és végső soron mindnyájan, külön-külön töltünk meg konkrét tartalommal. Bárhogy is van, az emberi természetünk antropomorf jellegrével mindig számot kell vetnünk. Az *antropomorfizmus* azonban nem szükségszerűen *antropocentrizmus*. Wolfgang Schirmachert szeretném idézni, aki szerint: „'Az antropomorfizmus' valódi jelentése az, hogy az embernek nem kell szégyellenie azt, hogy ember. Nem tudunk másképp élni, mint emberi módon, és még az embertelenségünk (inhumanité) is az ember létünk bizonyítéka.”⁵ Azonban – mondja Schirmacher – az ember-létünkől nem következik szükségszerűen az antropocentrizmus. Heidegger gondolatmenetéhez kapcsolódva azt hangsúlyozza, hogy a természetre irányuló uralmi beállítódás (domination), az ember központba állítása, egyáltalán nem tekinthető valamiféle természetes beállítódásnak, hanem civilizatórikus torzulás. Az antropocentrikus és agresszív életforma megfékezésére egyfajta „nyelvi fordulatot” javasol: a poétikus nyelv rehabilitálását. Schirmacher úgy látja, hogy ebben a szándékban nem rejtőzik hamis romanticizmus. Sokkal inkább radikális fenomenológia ez. „Költőien lakozik az ember” – idézi Heideggert. „Manapság a valódi filozófiai gondolkodás valahol a művészet és a költészet metafizikai nyelvének határán helyezkedik el; ez maradt nekünk egyedüli eszközként arra, hogy megtudjuk: milyen is a világ voltaképpen.”⁶

Olvasmányaim során úgy találtam, hogy a metaforikus nyelv rehabilitálásában talán Otto Friedrich Bollnow ment el a legmesszebbre. Lécskéje komoly tanulságokkal szolgál.

Felelőség egy nyughatatlan világban: Bollnow metaforái

Bollnow metaforikájának elméleti alapját a még nem, vagy legfeljebb alig metaforikus filozófiai alapszavak újradefiniálásával igyekszik megalapozni. Felelőség, élet, ész, értelem és szenvedély – ezekre utal a leggyakrabban. A valódi észhasználatra csak a felelőséggel bíró autonóm személy képes. A felelőséggel használt ész nem lehet azonos a pusztán lokális racionalitást kifejező értelemmel. A logika önálló célokat nem képes kitűzni; az ő világa a tisztán formális lehetőségek maximumig való fokozása. Ilyen érte-

⁴ Spaemann: i. m. 290.

⁵ Schirmacher, Wolfgang: *La technique de la vie ou: la pratique de la responsabilité*. In: *Penser apres Heidegger*, L' Harmattan; Paris. 1922. 226.

⁶ Schirmacher: i.m. 228.

lebenben, a szakmáját profi módon űző betörő is kiválóan művelheti az efféle kalkulatív racionalitást. Az értelem voltaképpen *deskriptív* fogalom, erkölcsileg semleges. Az ész ezzel szemben, mondja Bollnow, *normatív* fogalom⁷. Ezt nevezték a görögök phronészisznek, ami a felelősséget, a szenvedélyt és távlatos gondolkodást egyesíteni tudó, speciálisan emberi képesség kifejezésére hivatott fogalom, s aminek valódi tartalmát szinte csak metaforikusan tudjuk kibontani.

Úgy találtam, hogy Bollnow metaforái közül a „Ház” és a „Zöld” a legszebben kidolgozottak, s most ezek egy lehetséges értelmezését szeretném bemutatni, természetesen szem előtt tartva, hogy az igazi metaforikusság lényege az újabb és a újabb interpretációkkal való feltöltődés soha le nem zárható folyamata.

A Ház

Bollnow, mesteréhez, Heideggerhez kapcsolódva, abból indul ki, hogy az ember-lét alapkarakterisztikumát a világban-benne-lét ténye adja meg. Az ember és a világ egymás komplementumai. Ugyanakkor ez a világban-benne-lét mindig a térbeliséggel asszociálódik. Ez a térbeliség azonban nem a geometria semleges tere. „A térben-való-létnek létezik egy helyes, megfelelő módja, amellyel aztán vagy tudunk élni, vagy pedig nem.”⁸ A térben-való-lét emberhez méltó módja a *lakozás*. Heidegger korai művében, a *Lét és időben*, a világban-benne-lét mint *belevetettség* jelenik, amely a lakozást még nem foglalja magában; a belevetettség inkább negatív értékhangsúlyos, van benne valami kegyetlenség is, nem véletlenül sokkolta a korabeli közvéleményt. Heidegger egy későbbi, 1951-es előadása, az *Építeni, Lakni, Gondolkodni*⁹, aztán már kifejezetten a ház metaforája köré szerveződik. „Embernek lenni azt jelenti: lakni”- mondja Heidegger. A modern kort azonban a *lakásínség* jellemzi. A lakásínség nem azonos a lakáshiánnyal. A modern társadalom alrendszerének elidegenedett nyelvezete teljesen félre-

⁷ Az ökológiai etikákkal szemben gyakran elhangzó vád, hogy érvelésükben szinte mindig elkövetik az ún. „naturalista hibát”. Ezt a problémát egy másik írásban részletesebben is érinteni fogom. Most minden argumentáció nélkül csak annyit kívánok megjegyezni, hogy – én legalábbis úgy látom – a metaforikus nyelvhasználat szinte automatikusan kiiktatja denotatív és a normatív állítások különbségét.

⁸ Bollnow, Otto Friedrich: *Zwischen Philosophie und Pädagogik*. N. F. Weitz Verlag, Aachen. 1988. 45.

⁹ *Bauen, Wohnen, Denken*. In: *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, 1978. Az értelmezés során felhasználtam Johannes Vorlauffer kitűnő tanulmányát: *Unbehaust*. Phänomenologische Fragmente zur Einübung in die Wahrnehmung der Obdachlosigkeit des Menschen, Mesotes 1994/4.

szi a problémát. A politika *lakáspolitikáról*, a gazdaság *lakáspiacról* beszél. A szó szoros értelmében vett hajléktalanság csak egy speciális, szélsőséges esete a modern ember lakni nem tudásának. A hibát nem a lakás, hanem az ember oldaláról kell szemügyre venni. A háznak antropológiai funkciója van, így az értelme is csak ez emberi lét egzisztenciális analitikája keretében bontható ki. Ebből pedig az következik, hogy mielőtt építünk (eredendően újat, vagy mint a korabeli Németországban gyakoribb lehetett: a romok helyett másikat) már tudnunk kellene lakni. Heidegger mondanivalója lényegét egy etimologizáló okfejtés keretében bontja ki: „Az ószász 'wuon', s gót 'wunian' csakúgy mint az ősrégi építeni (bauen) szó a maradandót, a tartósan fennmaradót jelentik. De a gót 'wunian' még világosabban megmondja nekünk, hogyan kell ezt a megmaradót megtapasztalni. A wunian azt jelenti: megbékülni lenni, békességre jutni, s abban megmaradni. (...) Az a lakozás pedig, ami békességhez vezet, ennyit tesz: megelégedettnek lenni és megmaradni abban a szabadságban, aminek mindenkori lényegét az teszi ki, hogy kíméletet gyakorol. *A lakozás alapvonása éppen ez a kímélet.*”¹⁰Johannes Vorlaufferrel együtt magam is úgy gondolom, hogy nem az a lényeg, vajon ez az etimologizálás nyelvtörténetileg adekvát-e avagy sem. Sokkal inkább arra kell figyelniük, hogy a lakozás az emberi lét alapvonása. Csak az ember képes arra, hogy egy berendezett tér közvetítésével összekapcsolja a föld és az ég, az isteni és a halandó lény (azaz ember) szféráit, természetesen – kozmikus méretekben gondolkodva – csak átmeneti eredményességgel. Éppen ezért a geometriai fizika üres tere csak absztrakció, a magára maradt ember által származtatott üresség. A berendezett tér, azaz a ház jelentése egészen más. A heideggeri kiindulópontokra támaszkodva Bollnow három pontban foglalja össze a ház valódi funkcióját. „1. A ház azt a helyet jelenti a térben, ahol az ember odatartozóként él, ahol nem nyughatatlan menekült, hanem gyökeret vert létező. A ház az ember világának középpontja, ide vezet és innen indul ki minden útja. Ilyen értelemben beszélünk lakóhelyről és lakhelyről. 2. Ahhoz, hogy az ember megmaradhasson ezen a helyen, tehát valóban lakni tudjon, szüksége van bizonyos kiterjedésre a térben, amelyben aztán szabadon mozoghat. Ebben az értelemben beszélünk lakótérről vagy egyszerűen csak lakásról. 3. Ahhoz, hogy az ember békében és nyugalomban lakhasson, külső és belső falakkal és zárt tetővel kell ellátnia a lakóterét, hogy az időjárás viszontagságaitól és az ellenség támadásaitól megvédhesse magát. Csak mindezek után lesz a lakásból valódi értelemben vett ház.”¹¹

¹⁰ Idézi Vorlauffer, i.m. 453.

¹¹ Bollnow: i.m. 46.

A ház azonban nem erődítmény. Franz Kafka *Odú* (Der Bau) című elbeszélése éppen a házfunkció eltorzításából fakadó ellentmondások hiperbolizálásán alapul. Az elbeszélésben szereplő, föld alatt élő „óriásvakondok” egy olyan építményt szeretne létrehozni, ami tökéletesen megvédi vélt vagy valós ellenségeitől. Szorgalma azonban szükségszerűen kudarcra ítéltetett, hisz a számtalan folyosó és vészkijárat ellenére, aminek megépítése és karban tartása szinte minden erejét felőrli, az építmény sohasem bizonyul tökéletesen biztonságosnak. A biztonságihiány azonban ontológiai tény, ami már abból is nyilvánvalóvá válik, hogy az, ami vakondoknak kijárat, az az ellenségének értelemszerűen bejárat, hiszen minden építmény szükségszerűen világszerű, a benső és a külső világot köti össze.¹² Bollnow maga is egy bizonyos értelemben önkorrekciót hajt végre akkor, amikor az általa alkotott házdefinícióról kijeleni, hogy abban már önkéntelenül is kifejeződik a külvilággal szemben eleve bizalmatlan, szorongásos ember világszemlélete. A félelemben élő ember arra törekszik, hogy elsáncolja magát a környezetétől; az ajtó a bezárkózás eszköze, az ablak pedig kémlelőnyílás, ahonnan számon tartható az ellenség mozgása. „De a ház nem lehet erődítmény és a bizalmatlanság sem értelmes életvezetés. És a házban is csak akkor érezhetjük magunkat elrejtve, ha a bizalomteli magatartás magát a házat is jótékonyan elrejt egy nagyobb, átfogóbb egészben, amit időlegesen és nagyon felszínes megközelítéssel világnak nevezhetünk.”¹³ A ház tehát akkor nyeri el valódi értelmét, ha nem elzárja az embert a világtól, hanem összeköti vele. Ilyen értelemben a ház a természettel folytatott dialógus alapszimbólumaként is felfogható, hiszen a ház a művi és a természetes, az artefaktum és a faktum ama kibogozhatatlan egységét jeleníti meg, ami egyúttal az emberlét kikezdhetetlen fundamentuma is.

A Zöld

Azért ne legyünk túlzottan idealisták sem – hangzik Bollnow figyelmeztetése. Ezer veszéllyel terhes korunkban a külvilággal szembeni védekező magatartás nem igen kifogásolható. Inkább csak arról van szó, hogy az ember eredendő és méltó viszonya a környezetéhez nem a bezárkózásban, hanem a nyitottságban rejlik. Ezt a nyitottságot jelképezi az ajtó, amely az ismert és ismeretlen embertársaink bebocsátására szolgál, valamint az ablak, amely a nem emberi természettel köt össze bennünket. Ha az ablak túlságo-

¹² A luhmanni rendszerelmélet és a kaskai építmény izomorfijáról lásd Jens Soentgen érdekes tanulmányát: *Der Bau. Betrachtungen zu einer Metapher der Luhmannschen Systemtheorie*, Zeitschrift für Soziologie, 1992/6.

¹³ Bollnow: i.m. 48-48.

san kicsi, akkor a cellaszerű bezárkózás képzetét kelti; ha pedig túlságosan nagy, akkor az ember elveszíti az intimitást, kiszolgáltatja magát a környezetének. Mindebből persze nem az következik, hogy „számítató” értelemmel valamilyen ideális ablakméretet kellene megkonstruálnunk. Ez a metafora halálát jelentené; látni kell, hogy itt nem matematikai, hanem ontológiai problémáról van szó. Bollnow egyfajta csodálattal említi az ősi japán házakat, amelyekben a természet szinte összenő az építménnyel. De, azért ennek is megvannak a maga határai! A ház és zöld egybeolvadása (az unio mystica egy speciális formája) magának a háznak az értelmét vonná kétségbe.

A zöld tehát a mindennapi tapasztalatban elsődlegesen úgy jelenik meg, mint külső, mint ami az ember primordiális szféráján kívül elhelyezkedő. Bollnow, mesteréhez Heideggerhez hasonlóan, maga is gyakran él az etimologizáló magyarázatokkal. A német zöld (grün) szó indogermán gyökere a növekedni, felnőni jelentését tartalmazza, s elsődlegesen a növényvilágra alkalmazták. Ebből a jelentésből emelkedett ki az immáron semmilyen konkrét anyaghoz nem kötődő, általában vett zöld szín jelentése. Mindazonáltal a zöld továbbra is sok mindent megőrzött ebből az eredendően vegetatív jelentésségéből, és ez tette alkalmassá arra, hogy magának az életnek a metaforája legyen. Az, hogy a német kultúrkörben mekkora misztériuma van a zöldnek, meglehetősen közismert. Elég csak a romantikára utalni. Baader természetmisztikájáról már írtam a *Liget* egy korábbi számában. Hörderlin „szent Zöld”-je, valamint Goethe színelmélete szintén gyakran idézett példák. Bollnow józanságát azonban mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy itt is óv a túlzásoktól. Ezt mondja: „Mindazonáltal nem szabad a primitív rousseuiánizmus hibájába esnünk, és azt hinnünk, hogy végérvényesen elhagyhatjuk a várost és visszamehetünk az eredeti természetbe. Minden kultúra elidegenedés a természettől. De mégis csak a kultúrában tudja az ember a maga emberségét kibontakoztatni. De a kultúra kiművelődésével szükségszerűen megjelenik a természettől való elidegenedés és az élet megkövülésének veszélye is. Ebben a feszültségben él az ember. Ez egyszerűen kikerülhetetlen. Ezért sokkal inkább azon fordul meg a dolog, hogy magunk alakítsunk ki egy helyes viszonyt, és az általunk kiművelt kultúrában őrizzük meg a természetet, s megsokszorozott erőfeszítéssel szerezzük vissza azt, amit elveszítettünk... Ez lehet minden kultúrkritika józan értelme.”¹⁴ Hogy az erőfeszítést illetően mennyire igaza van Bollnownak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az általam jószívvel ajánlott meteforikának is megvannak a maga korlátai. Josef H. Reiholf egy nemrégiben megjelent tanulmányában¹⁵ arra az érdekes jelenségre hívja fel a figyelmünket, hogy az

¹⁴ Bollnow: i.m. 55.

¹⁵ *Öko-Moden*, Neue Rundschau, 1998/3.

egyébként igen szigorú német környezetvédelmi törvények a mezőgazdasággal meglehetősen kesztyűs kézzel bánnak. Pedig lenne ok a szigorúságra, hisz a szántóföldi talaj nitrátszennyezettsége meghaladja a 100kg/hektárt, s ez már komolyan veszélyezteti az ökoházartást. Akkor miért ez a kivételezés? Azt, mert a mezőgazdaság (az autópályával ellentétben) *mégis csak zöldet produkál!* Esetleg zöldebbet, mint az eredeti természet. Lám a metaforáknak is megvannak a maguk csapdái. Éppen ezért, a környezet iránti felelősségünk elméleti (és persze gyakorlati) feladatait csak akkor tudjuk sikeresen megoldani, ha metaforikusságot és a racionalitást nem mint egymást kizáró szélsőségeket állítjuk egymással szembe, hanem e két oldal egymást ellenőrző, egymást korrigáló szerepére tesszük a hangsúlyt.